

УДК: 947.1 (575.2): 390
DOI 10.53473/16946324_2024_3/2

Токтакун кызы Гүлнура,
тарых илим.канд., улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети
E-mail: gulnura-29@mail.ru;
тел: 0557 802707

Токтакун кызы Гулнура,
к.и.н., ст.преподаватель
Ошский государственный университет
E-mail: gulnura-29@mail.ru;
тел: 0557 802707

Toktakun kyzy Gulnura,
Candidate of History, Senior Lecturer
Osh State University
E-mail: gulnura-29@mail.ru;
tel: 0557 802707

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН МЕЗГИЛИНДЕГИ КЫРГЫЗДАРДЫН КООМДУК ТУРМУШУ

ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ КЫРГЫЗОВ В ПЕРИОД КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

SOCIAL LIFE OF THE KYRGYZ DURING THE PERIOD OF THE KOKAND KHANATE

Аннотация: Макалада Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын укуктук жана коомдук турмушу чагылдырылган. Изилдөөнүн актуалдуулугу Кокон ээлигинин түптөлүшү жана хандыктын коомдук-саясий турмушуна кыргыз бийлеринин ордун ачып берүү менен негизделет. Кыргыздардын Кокон хандыгы учурундагы тарыхый окуялары мисал келтирилип, коомдук мамилелердин укуктук жөнгө салынышы изилденет.

Илимий иштин максаты – Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын коомдук турмушундагы маанилүү өзгөрүүлөр жана тарыхый инсандардын ролу жөнүндө кеңири түшүнүк калыптандыруу болуп саналат.

Жыйынтык. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын татаал доорлорунун бири бул – кыргыздардын Кокон хандыгынын курамында жашап келген мезгили болгон. Азыркы учурда Кокон хандыгынын түптөлүшү, башкаруу чөйрөсүнүн калыптанышы,

Негизги сөздөр: Кокон хандыгы, колониялык саясат, кыргыздар, саясат, Фергана өрөөнү, уруулук бирикмелер, тарыхый инсандар, мамлекеттүүлүк.

Аннотация: В статье описывается правовая и общественная жизнь кыргызов во времена Кокандского ханства. Актуальность исследования обусловлена основанием и выявлением места кыргызов в общественно-политической жизни ханства. В качестве примера приводятся исторические события кыргызов в период Кокандского ханства, изучается правовое регулирование общественных отношений.

Цель научной работы – сформировать широкое представление о важных изменениях в общественной жизни кыргызов в период Коконского ханства и роли исторических личностей.

Выводы. Одним из самых сложных периодов в истории кыргызской государственности стал период проживания кыргызов в составе Коконского ханства. В настоящее время возникновение Коконского ханства, формирование административной

сферы, национальный состав государства создали ряд спорных вопросов среди кыргызских историков и требуют дальнейшего исследования.

Ключевые слова: Кокандское ханство, колониальная политика, кыргызы, политика, Ферганская долина, племенные объединения, исторические личности, государственность.

Annotation: The article describes the legal and social life of the Kyrgyz during the Kokand Khanate. The relevance of the study is due to the foundation and identification of the place of the Kyrgyz in the socio-political life of the Khanate. As an example, the historical events of the Kyrgyz during the period of the Kokand Khanate are given, and the legal regulation of social relations is studied.

The purpose of the scientific work is to form a broad understanding of the important changes in the social life of the Kyrgyz during the period of the Kokon Khanate and the role of historical figures.

Conclusions. One of the most difficult periods in the history of Kyrgyz statehood was the period of residence of the Kyrgyz as part of the Kokon Khanate. Currently, the emergence of the Kokon Khanate, the formation of the administrative sphere, and the national composition of the state have created a number of controversial issues among Kyrgyz historians and require further research.

Keywords: Kokand Khanate, colonial policy, Kyrgyz, politics, Fergana Valley, tribal associations, historical figures, statehood.

Кирүүсү. Кыргыз элинин ички жана сырткы душмандардын себебинен алсыз болуп, өз алдынча көз карандысыз мамлекеттүүлүккө ээ болбогондугуна байланыштуу бул мезгилдеги кыргыздардын кубаттуу коңшулары: Кытай (чыгыштан), Россия (түндүктөн), Кокон хандыгы (түштүктөн) чеберчилик менен пайдаланышкан. Алардын ар бири уруу башчыларына баалуу белектерди тапшырып, жогорку наамдарды беришип, аларды өздөрүнүн букаралары болууга ынандырууга аракеттенишкен [1].

Кыргыздар XVIII к. экинчи жарымынан тарта обочолонгон бири-бирине көз карандысыз уруулук бирикмелерге биригишип, согуш учурунда, тышкы душмандар кол салган учурда же коркунуч туудурган учурда жетекчилер биригишип чогуу иш-аракеттерди, коргонуу же жоонун мизин кайтарууда бирдиктүү мунасага келишип, бийлер тарабынан жетектелип келген. Бул мезгилде кыргыздарга тышкы агрессорлор жунгарлар, кийинчерээк Кокон хандыгы чоң коркунуч туудуруп турган. Бий институтундагы бийлик укумдан тукумга калып келгени менен кийинчерээк убакыттын өтүшү менен бий даражасы үлгүлүү, татыктуу, кадыр-барктуу адамдарга чин катары ыйгарылып бериле баштагандыгын тарыхый материалдардан билсек болот [2].

Кокон хандыгында негизинен административдик түзүлүш коомдук иерархия менен мүнөздөлгөн. Жогоруда хан турган, анын жардамчылары – парваначылар, минбашы (миндер), кушбегдер – округ башчылары, кол башчылар, андан кийин жергиликтүү өз алдынча башкаруу болгон, ага казылардын соту (шариятка негизделген), сот бийлери (адат мыйзамы), вилайттар, датка, административдик округ башчылары, аксакалдар, айыл жана айыл башчылары башкарган.

Ал эми 1709-жылы легендарлуу Бабурдун урпактарынын бири Шахрух бий ири феодалдардын колдоосу менен Фергана өрөөнүнүн борбордук бөлүгүндө (Кокон шаарынын борбору) башкаруучу болуп жарыяланган. Ошентип, Шахрух-бий Кокон хандыгынын негиздөөчүсү болуп, мамлекеттин тарыхы андан башталган. Тарыхый булактарды талдоо кыргыз тектүү өкүмдарлар да Шахрух бийдин бийликке келишине чоң жардам беришкендигин айгинелейт. Ошентип, 18-кылымдын башында белгилүү Хоженттин башкаруучусу кыргыздардан болгон Акбото бий, анын кызын алып Шахрухтун күйөө баласы болгон. Ал эми көчмөндөрдүн каада-салты боюнча тектүү жана башкаруучу инсанга тектеш болууга статусу, кызмат орду бирдей адамдар гана укуктуу

болгондугун эске алсак, анда Шахрухтун хандын тактысына келишинде Акбото бийдин өтө маанилүү ролу жөнүндө ишенимдүү айтсак болот. Нарбут бектин уулу Алим тажик тоолуу аймактарды жана Фергана өрөөнүнүн батыш жарымын, анын ичинде Хожентти (Ленинабад) жана Шашты (анын ичинде Ташкентти) басып алган. Алим хан мамлекетин түптөө үчүн атаандаштарын жок кылып, андан соң ырайымсыздык менен бийлигин чыңдоого аракеттенген, ошондон улам ага «залим» жана «каардуу жолборс» деген лакап ат коюлган. Бүткүл бийлигин эң маанилүү шаарлардын басып алуу менен чыңдаган Чимкентти, Сайрамды, Кураманы, Ташкенди басып алган.

Ирдан бийдин доорунан бери талаш-тартыш болуп келген Ура-Төбөгө 15 жолу жортуул жасаган. Кокондуктар менен бухаралыктардын ортосунда тынымсыз салгылашуулар болуп турган. Бийликке зар болгон хандын согуштук ыктарына эл көпкө чыдай албай, 1809-жылы бир тууганы Омардын жактоочулары тарабынан өлтүрүлгөн. Жүрөгү акын, акындардын жана илимпоздордун колдоочусу Омар аскер турмушуна караганда тынчтыкка көбүрөөк ыктап, Бухара менен урушкосу келген эмес. Ал элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон жана өзүнүн бийлигинин сырткы шаан-шөкөтүнө көп маани берген. Бирок Омардын башкаруусу хандыктын ээликтеринин кеңейиши менен да белгиленген.

Ал Тогай хан (башка маалыматтар боюнча Токай-Турия) башкарган ыйык мусулман шаары Азрет (Түркстан) менен Түркстан аймагын, жергиликтүү казак уруулары менен басып алган. Кыргыз талаасы менен чектешкен бул шаар кокондуктар үчүн чоң мааниге ээ болгон. Бир жагынан анын басып алынышы казактардын жортуулдарына жол жаап, экинчи жагынан Кокон хандарынын казактарга, орус букараларына таасирин тийгизген. Омар хан бул таасирин дагы да бекемдөө үчүн Сыр-Дарыянын оң жээгине бир катар чептерди курууну пландаган; Ошентип, Жакан-Корган, Жюлек, Күмүш-Корган, Ак- Мечит, Кош-Курган, Чым-Курган ж.б. пайда болуп, Россия менен кагылышууга алып келген.

Омар хан тургузган чептер талаадагы бүтүндөй бир катар баш аламандыктын жана башаламандыктын булагы болгон: кокондуктар казактарды эзүү менен чектелбестен, аларды тоноп да алышкан.

1855-жылдан баштап хандыкка баш ийген кыргыз жана казак уруулары Кокон губернаторлорунун өзүм билемдигине, мыйзамсыздыгына нааразы болуп, орус букаралыгына өтүүгө кызыга башташкан. Бул хандык менен орус аскерлеринин ортосунда куралдуу кагылышууларга алып келген, Мисалы, 1850-жылы Таучубек чебин талкалоо максатында Иле дарыясы аркылуу экспедиция жасалган. 1851-жылы каратылып, ал эми 1854-жылы Алматы дарыясынын жээгинде Верное чеби курулуп бүткүл Иле аймагы Россиянын курамына кирген.

Худаярдын ички саясатына калктын нааразычылыгы көтөрүлүшкө (1873-1876- ж.ж.) алып келген. 1875-жылы Худоярга нааразы болгондордун башына кыпчак Абдурахман-Автобачы (Худояр тарабынан өлтүрүлгөн Мусулман Көлдүн уулу) чыгып, ага орустардын бардык каршылаштары жана диниятчылар кошулган. Худояр качып, тун уулу Наср-Эддин хан болуп жарыяланды. Ошол эле учурда ыйык согуш жарыяланып, кыпчактардын көп сандаган топтору орус чек араларына басып кирип, Зеравшандын жогорку агымын жана Хоженттин чет-жакаларын ээлеп алышкан. Абдурахман-Автобачы 10 миңге чейин адамды чогултуп, өз иштеринин борборуна айланды. Сыр-Дарыянын сол жээгиндеги К.Махрам чеби (Хоженттен 44 верст), бирок 1875-жылдын 22-августунда генерал Кауфман (16 рота, 8 жүз 20 мылтык менен) бул чепти алып, кокондуктарды толук талкалаган. 2 миңден ашык адам каза болгон адамдар; Орус тараптан келтирилген зыян 5 өлүп, 8 адам жарадар болгон. 29-августта Коконду ок атпай басып алган, 8-сентябрда Маргелан, 22-сентябрда Наср-Эддин менен келишим түзүлүп, анын негизинде ал өзүн орус падышасынын кулу катары таанып, төлөп берүүгө милдеттенген. Жылдык салык 500 миң рубль жана Нарындын түндүгүндөгү бардык жерлерди берди; Акыркылардан Наманган бөлүмү түзүлгөн.

Бирок орустар кетери менен хандыкта көтөрүлүш чыгат. Өзгөнгө качкан Абдурахман-Автобачы Хожентке качкан Наср-Эддинди тактыдан түшүрүп, алдамчы Пулат-бекти хан деп жарыялайт. Тополоң Наманган бөлүмүндө да чагылдырылган. Анын начальниги, кийинчерээк атактуу Скобелев Тюр-Курган-Батыр-Тюрейде көтөрүлгөн көтөрүлүштү баскан, бирок намангандыктар анын жоктугунан пайдаланып, орус гарнизонуна кол салышкан, ал үчүн кайтып келген Скобелев шаарды катуу бомбалоого дуушар кылган.

Андан кийин Скобелев 2800 адамдан турган отряд менен Анжиянга көчүп барып, ал 8-январда чабуулга өтүп, 10-январда анжияндыктар моюн сунгандыгын билдиришкен. 1876-жылдын 28-январында Абдурахман туткундарга багынып, Екатеринославга сүргүнгө айдалган, колго түшкөн Пулат-бек Маргеланда дарга асылган. Наср-Эддин борборуна кайтып келип, бирок позициясынын кыйындыгынан улам ал Россияга жана фанаттык диниятчыларга душман болгон партияны өз тарабына тартууну чечкен. Натыйжада Скобелев Коконду басып алууга шашып, ал жерде 62 мылтык жана ок- дарылардын эбегейсиз запастарын басып алган (8-февраль), ал эми 19-февралда Хандыктын бүткүл аймагын өзүнө кошуп, андан Фергана облусун түзүү жөнүндө Жогорку Жарлык чыгарган.

Жыйынтык. Кыргыздардын XVIII кылымдагы коңшу элдер менен соода, дипломатиялык жана маданий байланыштары көчмөндүк цивилизациянын деңгээлинде кала берген. Кыргыздардын аталган мезгилдеги Кокон хандыгы менен жүргүзгөн соодасатык маданий байланыштарын жаңы сапатка чыккандыгын өзүнчө белгилеп айтууга болот. Себеби, Фергана өрөөнү дыйканчылыкка ыңгайлуу аймак болгондуктан, көчмөн элдер Кокон хандыгынын базарларында малын ак буудай, арпа, жүгөрү сыяктуу дан азыктарына алмаштырып, соода – сатыгын өнүктүрүшкөн [4].

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын татаал доорлорунун бири бул – кыргыздардын Кокон хандыгынын курамында жашап келген мезгили болгон. Азыркы учурда Кокон хандыгынын түптөлүшү, башкаруу чөйрөсүнүн калыптанышы, мамлекеттин улуттук курамы жана ага байланыштуу кыргыз элинин басымдуу бөлүгү болгон түштүк кыргыздарынын Кокон хандыгына карата жарандык мамилеси кыргыз тарыхчыларынын арасында бир катар талаш маселелерди туудуруп келет [5].

Кокон хандыгынын калкынын социалдык түзүлүшү негизинен феодалдар жана феодалдык – көз каранды болгон калк түзгөн.

Экономикалык жана саясий абалы боюнча феодалдар төмөнкүдөй болуп бөлүнгөн:

- артыкчылыктарды ээлеген хан башында турган «мин» уругунан чыккан ак сөөктөр.
- «кызмат көрсөтүү классы», эң жогорку жана жергиликтүү
- даражалуулар;
- дин кызматкерлери;
- соода классы (соодагерлер жана кредиторлор). Бул категориядагы адамдардын саны аз болгон.

Кокон хандыгынын кыргыздарга административдик саясаты аскердик-административдик принциптин негизинде курулган. Хан өзүнүн башкаруучуларын дайындап, алар толук башкарууга ээ болгон.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Б.И. Бوروبашов. История государства и права Кыргызской Республики. Бишкек 2015. 209-бет
2. Г. Токтакун кызы. Кыргыздардагы сот системасынын тарыхы XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы). Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иш. Ош 2021. 75-бет
3. К.К.Усенбаев. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства // Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1961. 54-бет.

4. Э.А.Толобаева. Кыргыздар Кокон хандыгынын мезгилинде (XVIII-XIX кылымдын башы). Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иш. Бишкек 2022.129-бет
5. Г.А. Анарбаева. Кокон хандыгынын түптөнүү жана өнүгүү доору Кыргыз мамлектүүлүгүнүн негизги этабы // Наука, новые технологии и инновации кыргызстана №8. Бишкек 2016.